
NORMERING VAN LICHAMELIJKHEID

door Dr. Bob Carlier

Verpreutsing en lichaamszorg

Omdat opzet en terrein van deze bijdrage nogal ruim en ietwat vaag zijn, dringen een aantal beperkingen zich op. Er zal wat minder dan in andere stukken met exakt historisch materiaal gewerkt worden (door een niet-historikus trouwens) - wat een aantal uitspraken spekulatiever en dus ook bediskussieerbaarder maakt. Er zal vooral gekeken worden naar de westerse kultuurkring - zij het met enkele uitblikken naar andere gebieden. En alhoewel wat beschreven wordt alleen in zeer lange en trage evoluties kan weergegeven worden, zal de nadruk toch wat meer op de 19de eeuw vallen : niet alleen wordt hij vaak als hoogtepunt van Victoriaanse verpreutsing aangeduid (zond niet een 80-jarige tante van Walter Scott hem de boeken van de vroeger veel gelezen en voorgelezen 17de-eeuwse schrijfster Aphra Behn terug met advies ze te verbranden ?), maar wij ervaren nog zeer sterk zijn invloeden - direkt, en indirect door oppositie. Er zal vooral ingegaan worden op de betekenis van het lichaam, de kulturele faktor hierbij, de gevolgen qua regulering, lichaamszorg, lichaamskultuur en modellering van het lichaam, de associaties met seksualiteit; het beschouwend karakter spreekt vooral uit de poging enkele algemene krachtlijnen te ontdekken en enkele tendensen te evalueren.

Lichaam en lichamelijkeheid

Heel wat wetenschappen houden zich met het lichaam bezig, maar als hun ob-

jekt nader onderzocht wordt, valt op dat waardenvrijheid soms ver te zoeken is. Als voorbeelden kunnen genoemd worden : voedingswetenschap, die onvermijdelijk in adviezen en waarschuwingen uitmondt; analize van bewegingen, niet alleen met het oog op dans en sport, maar evenzeer gericht op efficiënter arbeidsmethodes (taylorisme en stakhanovisme); seksuologie met zowel medische als moraalfilosofische aspecten; studie van de niet-verbale kommunikatie, die duidelijk op kodering en een aantal verboden wijst; sociale hygiëne. Boltanski (1971) pleit daarom uitdrukkelijk voor een sociologie van het lichaam. De wetenschappelijk omklede belangstelling omvat vaak ook kontrolerende en beperkende oogmerken met therapeutische en/of morele bedoelingen (bv. de volksklasse beter en braver maken). In haar antropologisch werk verwijst Douglas (1970) meer dan eens naar de theorie van de "twee lichamen" : het zgn. natuurlijk lichaam zoals het o.m. door biologie, fysiologie en geneeskunde bestudeerd wordt, en het zgn. sociale lichaam. Er bestaat echter nergens een echt 'natuurlijk' gedrag, de wijze waarop het lichaam ervaren, behandeld, gevormd wordt, heeft altijd te maken met sociale druk (bv. op het stuk van voeding, verzorging, opvattingen over de behoeften aan slaap, rust en oefening, over eten en drinken, over het verdragen van pijn). Het is in deze betekenis van ervaring en behandeling van het lichaam dat hier verder over "lichamelijkeheid" gesproken wordt.

Na vergelijking van verschillende culturen is het Douglas opgevallen, dat sterke sociale beheersing tevens sterke lichaamsbeheersing vereist; zij heeft het over de "reinheidsregel" : vanuit een angst voor wat als het natuurlijk-lichamelijke beschouwd wordt tracht het sociale systeem in toenemende mate de expressievormen van dit lichamenlijk aspect te ontdoen. Vandaar vaak een verschil in houding tegenover sterke en zwakke expressie (afkeuring van luid

Gand le 20 Mai 1822.

Excellence de Gand.

recevez pour information;
des ordres ains i décernés
sur commission de police
du 15 juin de la présente
le 20 mai 1822

Monsieur Le Bourgeois Maître

Les malheurs qui arrivent tous les ans, et les inconvénients qui
se commettent pendant les chaleurs de l'été par les nageurs,
vous engageant à recourir à votre autorité, pour vous faire bien
prendre des mesures salutaires.

Nous croyons pouvoir vous demander, ce que nos prédécesseurs
ont demandé et obtenu ordinairement: 1° qu'il ne soit pas
permis de nager, qu'à une certaine distance de la ville; par
là les honnêtes gens aiment fréquenter les promenades
publiques. 2° que la police soit chargée de surveiller à ce que
les garçons et les filles trop petits encore, pour aller nager, n'
aillent pas se baigner ensemble. 3° que les parents ou tuteurs
soient responsables des amendes ou des peines qu'on imposera
aux enfans qui se rendront coupables des abus susmentionnés.

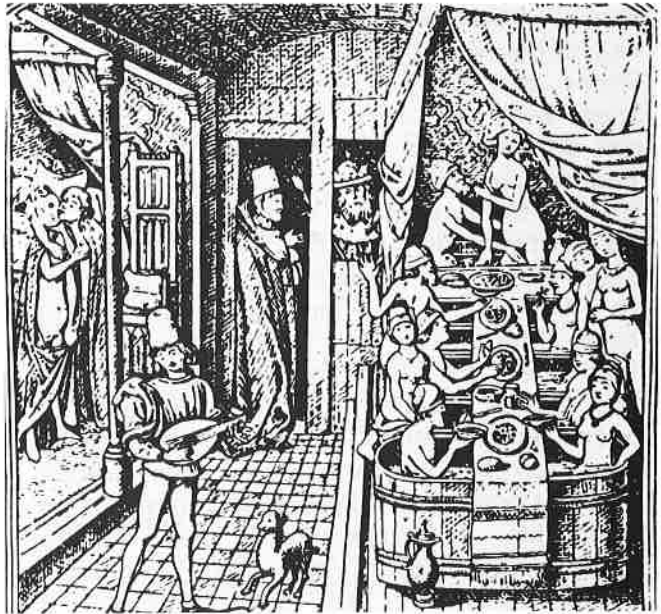
Comptant sur votre concours, Monsieur Le Bourgeois Maître
pour le bien public, nous vous prions d'agréer l'assurance
de notre considération distinguée

Les Vrais Jéarais
M. De Mentenare Vie gen

Monsieur Le Bourgeois Maître de Gand,

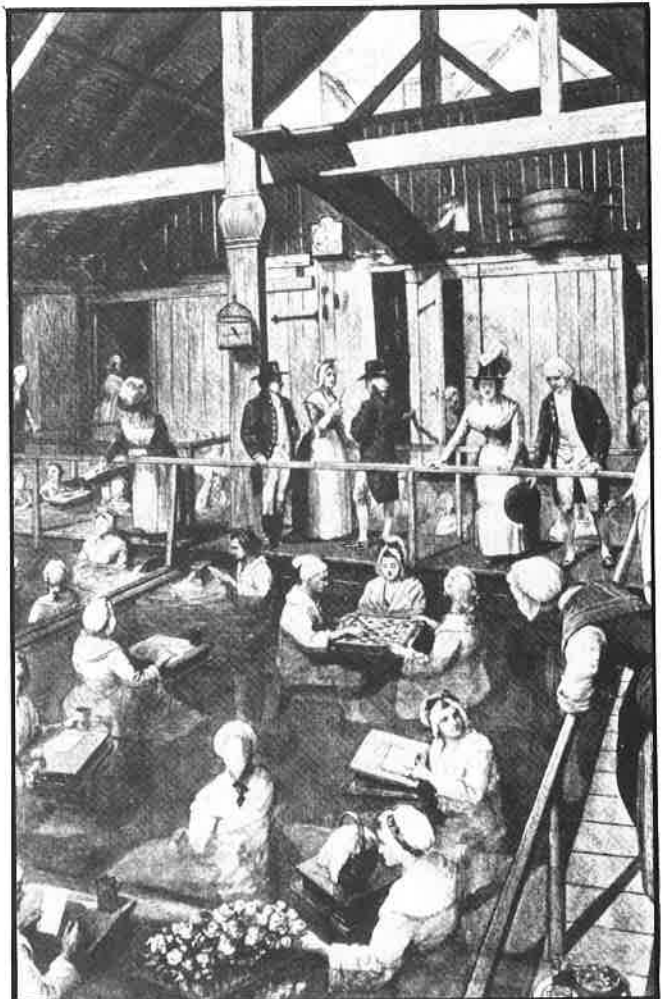
lachen, roepen, wenen). Vandaar ook allicht een houding van afkeer tegenover lichaamsprodukten als haar, nagels, uitwerpselen, menstruatiebloed, zweet, speeksel, winden, zelfs de adem. Alles ervan - en vooral de eraan verbonden geuren - wordt zoveel mogelijk gekaemoefleerd en weggewerkt. Als Rousseau verklaarde: *L'haleine de l'homme est mortelle à ses semblables : cela n'est pas moins vrai au propre qu'au figuré*, gaf hij daarmee niet alleen iets van zijn persoonlijke filosofie en psychologie bloot, maar hij sloot ook aan bij de opvattingen van de 17de- en 18de-eeuwse artsen, die zich intensief met deze lichaamsprodukten bezighielden (vaak in de richting van genezing en preventie) en daarbij eigenlijk ook op reeds lange oudere tradities stoelden: de humorenl leer van de Grieken; de algemene angst voor pollutie, die zich o.m. uit in de houding tegenover nachtelijke ejakulaties en tegenover masturbatie (niet toevallig veroordelend en seksistisch soms zelfbevlekking genoemd) en tegenover vrouwen na de bevalling en tijdens de menstruatie (verplichting tot seksuele onthouding, eis tot zuivering door bv. de kerkgang). Elias (1939-1982) geeft ontelbare fatsoensregels weer die dit illustreren, maar tevens op duidelijke verschuivingen wijzen in de richting van steeds grotere uitbanning. In 1477 was het nog voldoende als raad te geven: *snuit je neus niet met dezelfde hand waarmee je het vlees vasthoudt* (p. 198). Maar later zou zelfs het woord neusdoek te lichamenlijk klinken en vervangen worden door "zakdoek" (trouwens ten dele tot siervoorwerp geëvolueerd). In 1729 werd nog over spuwen gesproken (p. 211): *Men hoeft het spuwen niet na te laten; en het is zeer ongepast om door te slikken wat uitgespuwd moet worden; want dat kan anderen misselijk maken. Toch moet men zich niet aanwennen om te vaak en zonder noodzaak te spuwen; dit is niet alleen erg ongemanierd, maar bovendien veroorzaakt het walging en hinder voor iedereen. Wanneer men zich onder personen van aanzien bevindt en vertoeft in ruimten die proper worden gehouden, dan is het welgemanierd om in zijn zakdoek te spuwen, terwijl men zich enigszins afwendt. ... Men moet er zorg voor dragen nooit op zijn eigen kleding, noch op die van anderen te spuwen ... Wanneer men op de*

Blz. 50. Brief dd. 21 mei 1822 van de bisschop van Gent tegen het zwemmen in openbare waterlopen, om de wandelende burger ("les honnêtes gens") niet te "choqueren", door het zicht van samen badende jongens en meisjes ("trop petits encore pour aller nager"). (S.A.G. Modern Archief S 104)

Het toenemend schaamtegevoel blijkt uit het naakt samen baden van beide seksen in de middeleeuwen (boven) en het volledig gekleed (!) gemengd baden in de 18de eeuw (onder).

(Uit: "Waterlog. A light-hearted look at the amenities of the bathroom", Chichester z.d.)

grond een grote Fluim ziet liggen, dient men daar meteen behendig zijn voet op te zetten. Als men er een op iemands kleren ontwaart, dan is het niet welgemanierd dit kenbaar te maken : maar men moet een huisdienaar waarschuwen, opdat deze hem verwijderd; en als er geen huisdienaar is, moet men hem zelf verwijderen zonder dat anderen het zien". Later is dit onderwerp zo 'pijnlijk' geworden, dat het zelfs niet meer vernoemd wordt en de kwispedor uit de binnenhuisinrichting, ook van kroegen verdwijnt. Grote re gevoeligheid voor pijn en geuren hangt hier zeker mee samen.

Wat met het lichaam gedaan wordt is dus zonder twijfel cultureel bepaald. De antropoloog Hewes (1955) geeft hiervan nog enkele merkwaardige voorbeelden. Het uitgesproken dimorfisme man/vrouw (ook bij skeletten terug te vinden) heeft niet alleen met de biologische sekse, maar ook met de sociale rol te maken : bepaalde buigingen bij vrouwen gaan terug op het dragen van kinderen, het wassen en schoonmaken, het dragen van water (cfr. Nahoum 1979). De wijze waarop mensen zitten en staan is binnen bepaalde anatomische grenzen vastgelegd door de cultuur, bv. de soort kledij en schoeisel, het terrein en de vegetatie, de aard van de steun (blokken, banken, stoelen), de wijze van huizenbouw, de technieken en de activiteiten (bv. weven), de angst voor genitale blootstelling. Uit zijn vergelijkend onderzoek blijkt bv. dat in Europa zo goed als geen diepgehurkt zitten voorkomt, allicht wegens de associatie met urineren en defekeren - en die moeten verborgen blijven. De regels omtrent zitten en staan wisselen dus duidelijk volgens plaats en tijd, volgens sekse en status, volgens de omstandigheden (bv. ceremoniële momenten). Bewijzen hiervan liggen te grijpen in alle etiketteboeken, maar ook in technieken van drill, in elementen van communicatie (bv. uitnodiging tot seksualiteit), in iedereen bewustzijn eigenlijk (wie niet aan yoga doet heeft bv. in onze cultuur een zeer beperkte woordenschat om over lichaamshoudingen te spreken).

Kulturele invloeden

De term cultuur, die reeds enkele keren ter sprake kwam, wordt hier gebruikt in zijn ruimste betekenis : de

door de mens geschapen materiële en immateriële omgeving voor de mens. Kulturele verworvenheden worden opgedaan en doorgegeven als lid van een groepering - af te bakenen in de tijd, volgens plaats, naar klasse, naar leeftijd, naar sekse... Vele ervan drukken dan ook het gevoel uit 'ertoe te behoren', de bindende faktor in bv. rituelen is meer dan eens beklemtoond geworden (en vandaar ook de weerstanden om er afstand van te doen). Elk individu moet zich dus telkens weer in zijn of haar ontwikkeling de reeds bestaande cultuur eigen maken. Als positief wordt daarbij ervaren : de structurering en vereenvoudiging van de soms komplekse werkelijkheid, een aantal modellen die aangeboden worden, een gevoel van veiligheid en betrokkenheid. Negatief wordt dit soms als beperking van mogelijkheden beleefd. Het zich toeëigenen van de cultuur neemt verschillende vormen aan en gebeurt met verschillende technieken : akkulturatie, socialisatie, civilisatie, normering, sanktionering, ritualisering...

Normering

Kultuur veronderstelt altijd normering (wat mag en niet mag, wat kan en niet kan), bv. door het voorschrijven van omgangsvormen (o.a. in etiketteboeken) en modellen. Heel wat sociale situaties worden daarbij in hun fysieke, lichamelijke aspecten uitgedrukt. Teoretisch kan men het omgaan van mensen met hun lichaam steeds weer tussen twee (onbestaande) uitersten situeren : aan de ene pool de grootst mogelijke ongedwongenheid, aan de andere pool de volledigst mogelijke lichamelijke beheersing (de Victoriaanse omschrijving van een gentleman ging bv. nogal ver in deze richting). Tussen deze uitersten bestaan geen objektief vaststelbare fysiologische grenzen, maar enkel konventies. Zoals reeds gezegd konstateerde Douglas een zekere wetmatigheid : hoe meer waarde mensen aan sociale dwang hechten, hoe meer aandacht ook naar symbolen van lichamelijke beheersing gaat.

Normering veronderstelt sanktionering, die zich omzet in hetzij schaamte (angst dat anderen iets zouden zien of weten), hetzij schuldgevoelens (geïnterioriseerde angst). Ook hier worden vaak in de opvoeding fysieke middelen ter

hulp geroepen (de beschermengel, het zwarte kruis op het voorhoofd). De nadruk op schadelijke gevolgen komt meestal later dan de morele veroordeling; gekend voorbeeld is de vooral 18de eeuwse masturbatiebestrijding met argumenten uit de geneeskundige sfeer (cfr. Van Ussel 1968, Mortier 1984).

Socialisatie

Individueel leren dus door sanktionering de normen kennen en worden alzo stilaan aan de maatschappij aangepast. Kenmerkend is bv. de eis tot beheersing van organische processen zoals o.a. het afwerpen van afvalstoffen (cfr. de negatieve konnotaties van defekeren, urineeren, braken), hoesten en niezen (en zelfs de neus ophalen), de vraag om geluiden te beperken bij eten, kauwen, ademen, lachen en lopen.

Dergelijke socialisering gebeurt binnen een sociale groep, en de sanktionering zal ook per groep verschillen. Niet alleen bestaan er bv. aparte fatsoensregels voor mannen en vrouwen, maar meestal wordt overtreding zwaarder gesanktionerd bij vrouwen (*Les animaux suent, les hommes transpirent, et une jeune fille bien élevée se contente d'avoir chaud*). Het klassekarakter van alle regels is onweerlegbaar: vaak zal een opkomende sociale klasse bepaalde fatsoensnormen hanteren om zich te profileren en zich tegen anderen af te zetten, in een latere fase worden ze dan vaak als universeel en voor iedereen geldend voorgesteld (als de klasse aan de macht is).

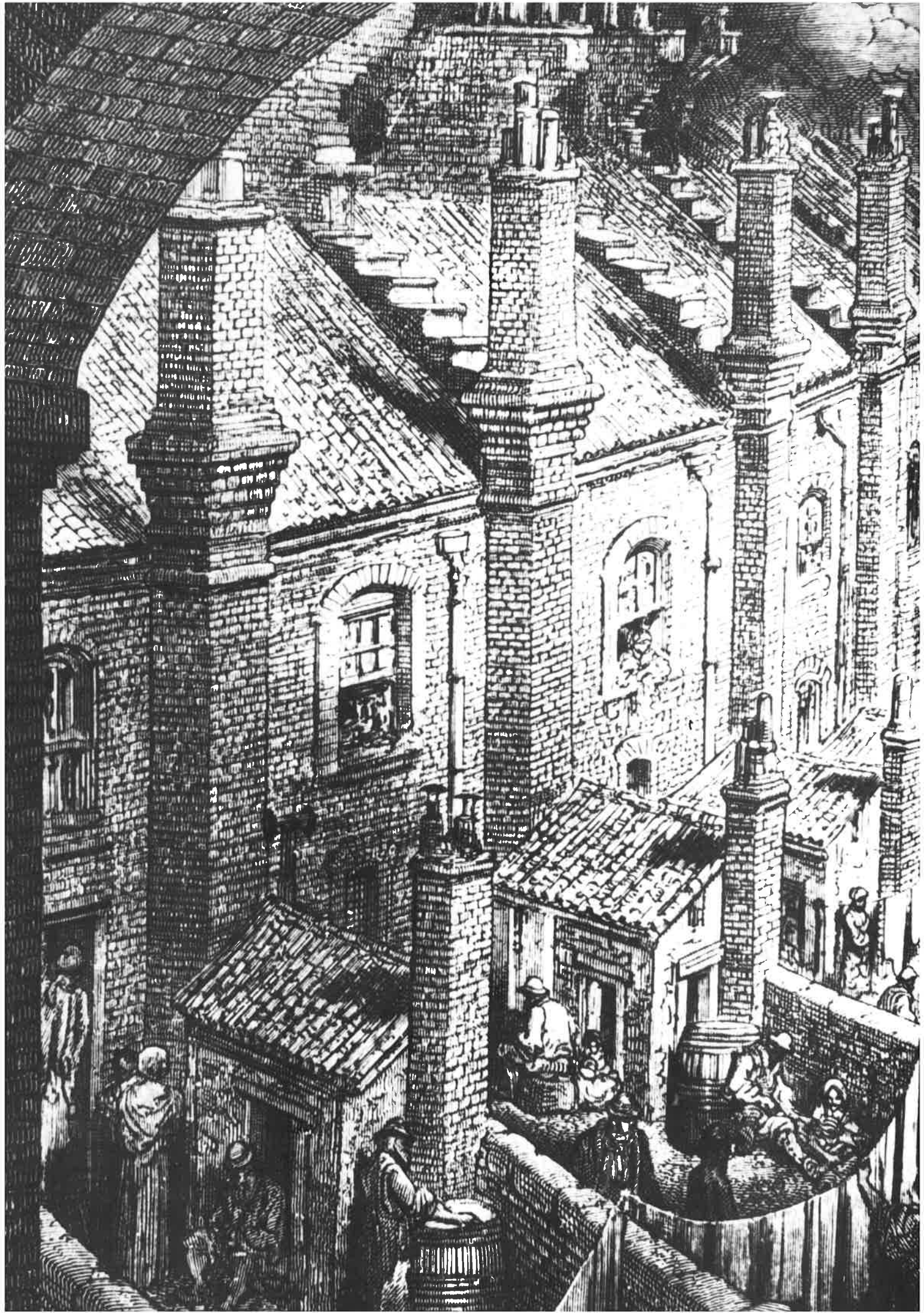
Vooraf in de 19de eeuw is de houding tegenover de arbeidersklasse er vaak een van angst (zie o.m. Chevalier 1958, Pearson 1975), angst voor de revolutie (vaak als een soort overstroming voorgesteld), angst voor het "gepeupel" - het gevaarlijke en onaangepaste deel dat de ganse arbeidersklasse zou kunnen aantasten. Seksuele 'ontaarding' en losbandigheid zijn er vaak intrinsieke kenmerken van, en het is niet toevallig dat dezelfde 19de eeuw zo'n sterke belangstelling had voor misdaad, voor devianten, onaangepasten, gestigmatiseerden - als monsters of als maatschappelijk fenomeen voorgesteld. Die belangstelling uit zich zowel in de literatuur (Hugo, Balzac, Sue) als in wetenschap en journalistiek. Konstitutionele en genetische factoren - uitwendig, lichamelijk waar-

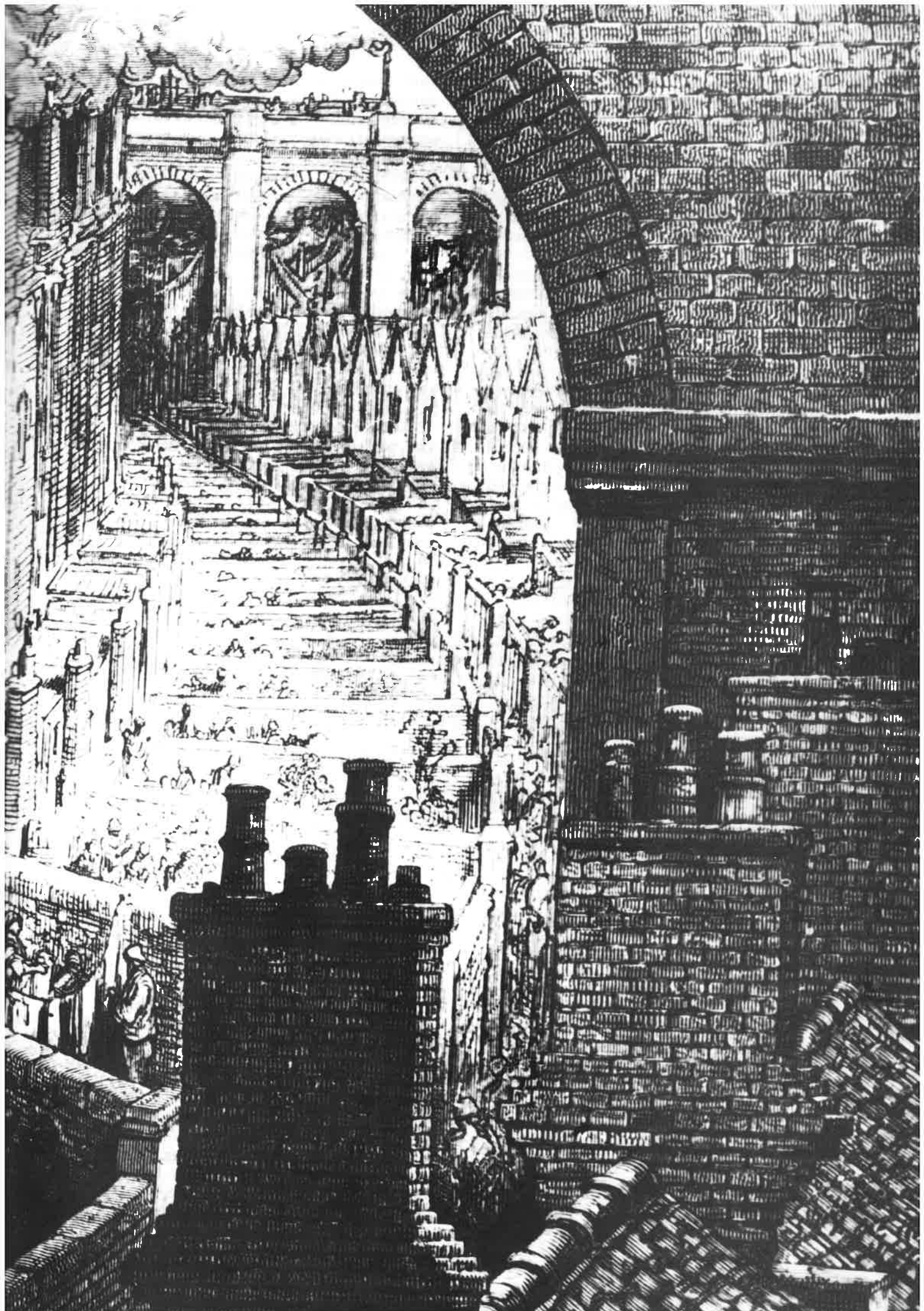
neembaar! - krijgen hierbij veel aandacht, zowel bij een Lombroso als in de artikels van Mayhew (cfr. Pearson pp. 162-163).

Ontelbare keren werd het beeld van de riool gebruikt: symbool van afval en afvoer; onuitputtelijke bron van wilde verhalen (wilde zwijnen en krokodillen als bewoners); literaire inspiratie in Hugo's *Les misérables* (*L'intestin de Léviathan*: het riool is het geweten van de stad); steeds weer geassocieerd met menselijke onwaardigheid. Ook andere beelden verwijzen naar besmetting en vergiftiging, met steeds de dubbele konnotatie: lichaam en politiek (vergiftigde bronnen, poelen van zonde, oorden van pestilentie, beerputten, bladruipskolonies).

Civilisatie

Dit beperktere begrip voor socialisatie werd vooral bekend door de historisch-sociologische studies van Elias. Gedurende een zeer geleidelijk en traag proces gaat de Westeuropese mens steeds meer zijn emoties beheersen (vooral vanaf de late middeleeuwen), o.m. omdat er een veel grotere interdependentie ontstaan is wegens staatsvorming, economische wijzigingen, transport- en verkeersmogelijkheden en wegens de centralisering van het geweld (i.p.v. dat van rivaliserende krijgers). Stilaan gaat een dwang van buiten (Fremdzwang) zich dankzij maatschappelijk aangekweekte angst- en onlustgevoelens omzetten in een inwendige dwang (Selbstzwang). Er wordt van de individuen een belangrijke beheersing van gedrag en affekten verwacht; slechts als die beheersing goed geslaagd is, kan er opnieuw een stuk (uitwendige) bevrijding toegestaan worden. Hierbij geeft steeds een bovenlaag de toon aan (wat 'hoofs' en beleefd is), bv. wat de eetgewoontes betreft (gebruik en niet-gebruik van mes, servet, vork; koffie drinken). Centraal staat hierbij een gevoel van pijnlijkheid voor wie zou opvallen en anderen zou storen, kwetsen, ergeren. De rationele hygiënische motivering van allerlei regels komt meestal later. Men leeft meer dan vroeger met relatief onbekenden samen en houdt er dus meer rekening mee (in extreme situaties van plotse ramp of nood of door andere externe factoren bv. exotische reis, kamperen kan de pijnlijkhedsgrens soms weer gevoelig terugge-

schroefd worden). Alles gebeurt ook veel meer individueel : meer en meer heeft iedereen eigen borden en een eigen bestek; vooral op het stuk van toiletgewoontes (maar ook daarbuiten) neemt de afkeer om anderen te zien of door hen gezien te worden en de angst dat anderen iets met handen of mond aangeraakt zouden hebben soms excessieve vormen aan.

De voortschrijdende affektbeheersing werd bv. eveneens door Elias (1971) geïllustreerd aan de hand van een geschiedenis van de sport, vooral in haar 19de-eeuwse vormen (praktijken, regels, termen... stammen ongeveer alle uit het 19de-eeuwse Engeland). De vaakgebruikte vergelijking met Griekenland en zijn Olympische spelen gaat volgens de auteur absoluut niet op. In de oudheid was er veel meer direkt geweld (men probeerde van de tegenstander beenderen te breken, hem wonden toe te brengen, hem te doden in veel gevallen); Elias wijst op de samenhang hiervan met het belang dat gehecht werd aan het fysiek uitzicht (kracht, schoonheid, uithoudingsvermogen) en aan de rol die overwinnen kreeg met het oog op sociale stijging. Men treft in de oudheid zo goed als geen morele veroordeling aan van geweld (oorlog, vijandschap en sport), ten hoogste begrip en medelijden met de slachtoffers. De moderne sport zit toch wel ergens gesitueerd in het civilisatieproces, en een van de kernbegrippen "fair" stamt uit de sfeer van de weddenschappen, en niet van de oorlog.

Ritualisering

Elk ritueel omvat aan nauwkeurige voorschriften onderworpen interaktievormen van een groepering; ze zijn meestal sakraal van aard en vertolken gemeenschappelijke kulturelementen. Ritualisering is dan ook de meest doorgedreven vorm van akkulturatie, normering en socialisatie. Wanneer de sociale groep nauwe gemeenschapsbanden eist, heerst er ook een sterk ritualisme, o.a. binnen de godsdienst, wanneer de groep losser wordt, neemt het ritualisme af en wordt meer klemtoon gelegd op persoonlijk oordeel. Douglas stelt regelmatig dat de tegenstelling religieus - sekulier zeker niet samenvalt met primitief - modern. Sterke netwerken en groepen neigen naar prioriteit aan de routine

ten overstaan van het gezag en zijn symbolen. In de geschiedenis van vele godsdiensten wisselen golven van ritualisering af met periodes van vernieuwing en herbronning (revival), waarin dan nadruk ligt op spontaneïteit, authenticiteit, extase, en het protest vaak vorm krijgt in antiritualisme, verzet tegen bepaalde fatsoensregels (qua levenswijze en haarsnit bv.). Veel ritussen trachten de 'doorbraak' van het organisch-lichamelijke tegen te houden dankzij een sterke reinheidskode en talrijke zuiveringsakties. Bij afschaffing ervan wordt meestal sterke zelfbeheersing geëist (onder de vorm van bv. askeze, verheerlijking van geestelijke genoegens, een strenge controle op de toegangswegen van de zinnelijke ervaring). Omgang met het lichaam vertoont regelmatig kenmerken van dergelijke ritualisering en zelfdwang.

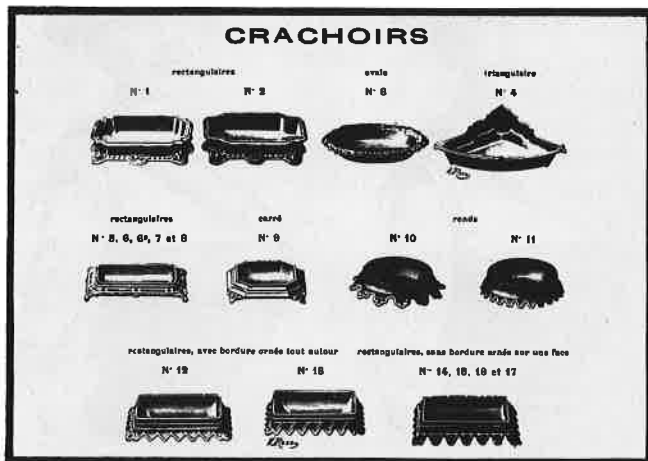
Resultaten van de normering van lichamelijkeheid

Gedragsregels

Er werd reeds verwezen naar de regels die de omgang met het lichaam in bepaalde banen leiden, en die een deels rationeel, deels echter ook irrationeel en zuiver konventioneel karakter hebben. Smakken en met de handen eten worden bv. veroordeeld, terwijl bij slecht licht lezen, roken en ongezond werk verrichten geen voorwerp van afkeuring worden; een witte of gebronsde huid hangt absoluut niet met gezondheidsoverwegingen samen, en de reclame weet zeer goed, dat bij tandverzorging het uitzicht nog altijd doorslaggevend werkt dan de hygiëne (al is hier duidelijk een verschuiving waarneembaar). Het proces tot verwerving van een lichamelijke identiteit en de hiermee verbonden gewoonten verloopt langs zowel diëtik als estetika.

Over het verschuiven van de schaamtengrens heeft Elias uitvoerig bericht. Erasmus schreef in 1530 nog voor : *"Het is onbehoorlijk iemand te groeten die bezig is te wateren of zich te ontlasten. Een welopgevoed mens moet ervan afzien lichaamsdelen waaraan van nature een schaamtegevoel is verbonden, onnodig te ontbloten. Wanneer de noodzaak ertoe dwingt, moet het met gepaste schroom geschieden, ook al is er niemand als getuige bij. Want de enge-*

len zijn altijd aanwezig, en zij zien niets liever bij kinderen dan de schroom ... Het is schadelijk voor de gezondheid om zijn water op te houden; wie zich afzondert om het te lozen, gedraagt zich kies. Er zijn mensen die voorschrijven, dat het kind met samengeknepen billen een wind dient tegen te houden. Maar het is geen civilitas, dat je je een ziekte op de hals haalt om welgemanierd te lijken. Als het is toegestaan zich te verwijderen, moet men zijn behoeften doen zonder dat er iemand anders bij is. Zo niet, dan geldt het aloude gezegde : camoufleer een knetterende wind door te hoesten" (p. 180). En de brief van madame Deffand uit 1768 over een geschenk is honderd jaar later niet meer denkbaar : "ik haal hem er snel uit : het is een po ! Maar van zulk een schoonheid en pracht, dat mijn familie als uit één mond riep, dat wij er een sauskom van moesten maken. De po werd de hele avond uitgesteld en trok ieders bewondering" (p. 186).

Het spuwen in recipiënten ("crachoirs") geplaatst in openbare gelegenheden en private woonhuizen behoorde tot de "etiquette" : Welopgevoede mensen spuwden niet op de grond !
(Foto archief M.I.A.T.)

Lichaamszorg als onderdeel van de morele opvoeding

Alle gezagsinstanties die het fatsoen aanleren, fulmineren tegen uitingen van het lichaam die als 'natuurlijk' of te expressief gezien worden : men zal niet te veel zijn handen gebruiken (niet wijzen !), zich niet krabben, niet geeuwen, zo recht mogelijk zitten, eventueel in rijen. Dergelijke aanbevelingen leggen altijd de band met de morele opvoeding (nette handen zonder sporen van de arbeid, regelmatige slaaptijden om 's an-

derdaags werkzaam te zijn). Gezin, school, kerk en kazerne werken hier in dezelfde richting, en gebruiken veiligheidshalve vaak zeer concrete en lichamelijke bedreigingen (roede, monsters, de hel, moraliserende verhaaltjes met gruwelijke details). Algemeen gezien kan toch gesteld worden, dat de houding tegenover het lichaam nogal ambivalent blijft : op het platteland weegt vooral de bezorgdheid door, bij burgerij en kerk vooral het wantrouwen.

De modellering van het lichaam

Het lichaam wordt dus onder handen genomen om aan zekere modellen te beantwoorden. Gezien vrouwen traditioneel steeds meer afhankelijk geweest zijn van hun lichamelijke verschijning met het oog op sociale appreciatie, is dit thema vooral in verband met hen onderzocht (traag wijzigende rolpatronen brengen ook hier zeer geleidelijke veranderingen teweeg). Men moet hiervoor niet noodzakelijk alleen aan excessen

Neusvormer.

"Zello" is een orthopädi. apparaat, waardoor elke leelijke neus een mooieren vorm verkrijgt. Resultaat wordt gegarandeerd (niet voor gebreken in het neusbeen). 50.000 stuks zijn thans in gebruik, waaronder door vorstelijke personen. — De apparaten worden vrij van inkomende rechten geleverd en kosten inclusief porto f 2.—; heter en scherpe verstelbaar f 3.30; met caoutchouc f 4.50. 's-Nachts te dragen. Door spec. neus-artsen voorgeschreven. (13 patenten). Specialist **L. M. BAGINSKI**, Berlin 195, Winterfeldstrasse 34.

De excessen van normering en lichaamsmodellering : de "Neusvormer".

(Uit : L. De Vries : "Ha dokter, Ho dokter - Knotsgekke geneeskunde uit grootvaders tijd", Bussum 1976)

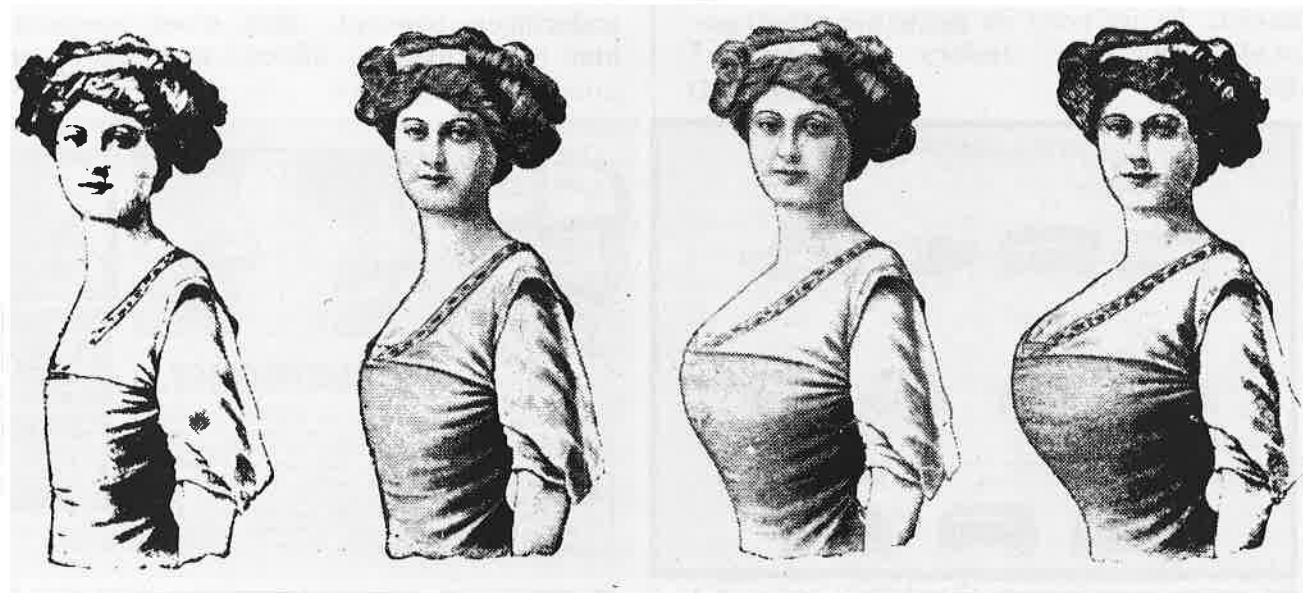
als de Victoriaanse korsetten en het Chinese voetenbinden te denken (met trouwens tevens als belangrijk gevolg : enorme beperking van de bewegingsvrijheid).

Elke (kunst)historikus kent de opeenvolgende modes qua slankheid of molligheid (verhullende termen trouwens die magerte en dikte moeten vervangen). Ronde vormen werden bv. zeer goed gezien in het Italië van de 15de- 16de

eeuw (zie hierover o.m. Phan & Flan-
drin 1984, Nahoum 1979). Maar wie weet
dat de leidende aristocratie er als "po-
pulo grasso" en het gewone volk als "po-
pulo magro" aangeduid werden, ver-
moedt reeds dat de symbolische beteke-
nis meestal de doorslag geeft. Mon-
taine schreef over het sukses van "*une
fille très bien nourrie, belle, riche
et en la fleur de l'âge*", maar zou dit
nu nog in veel derdewereldlanden vast-
stellen. Kookboeken, eetpraktijken en
gedichten (bv. van Ronsard) gaan in de-
zelfde richting : toename van suiker en
boter, vermelding van zoetigheden en
rijpe vruchten met klemtoon op hun sap-
pig en zoet karakter, verheerlijking van
de geliefde met verwijzing naar eten,
drinken en geuren. Hoe sterk de waar-
denschaa! in dezen gewijzigd is, blijkt
bv. uit de cijfers van 1978 in New
York : 91 % van de arme vrouwen zijn
dik, 95 % van de rijke mager.

Door allerlei modellen (schilderijen, alle-
gorieën, later reclame) werden en wor-
den deze lichaamsmodellen aan vrouwen
voorgehouden, met als resultaat een gro-
te belangstelling voor bepaalde diëten,
technieken en produkten (om te verslan-
ken of te verdikken, om van kleur te
veranderen...). Het lichamelijk uitzicht
wordt een middel tot vaststelling van
het ras, van de sekse (de 'echte' man
of vrouw benadert het model nogal
dicht), van de klasse ('gemene', 'lelijke'
mensen werden door hun gelaatskleur
aangeduid).

Centraal staat hierbij natuurlijk het ge-
zien worden, waar in onze concurrentie-
maatschappij de schrik voor vergelijking
(bv. qua grootte van borsten en penis)
velen parten speelt - iets waar de kom-
merciële sektor handig op inspeelt. Als
hulpmiddel bij het zien dient dan dik-
wijls de spiegel. Hierbij dient echter op-

De excessen van normering en lichaamsmodellering : de
"mestkuur" voor vrouwen om een boezem "à la mode" te
verkrijgen.
(Uit : L. De Vries : "Ha dokter, Ho dokter - Knots-
gekke geneeskunde uit grootvaders tijd", Bussum 1976)

Zelfde wisselingen qua huidsteint; de
blanke kleur verschaftte een duidelijk
herkenningsteken : men is niet als de
boerinnen die in de zon moeten wer-
ken. Witheid wordt zelfs naar vrouwen
toe extra beklemtoond (op schilderijen
worden ze witter afgebeeld dan mannen
van dezelfde klasse), met steeds symbo-
lische verwijzing naar reinheid in beel-
den als sneeuw, parel, lelie en melk en
nadruk op de aantrekkelijkheid van deze
'koelheid' voor mannen.

gemerkt, dat een spiegel die het ganze
lichaam weergeeft, tot in de 17de eeuw
zeer uitzonderlijk was, slechts in de
18de eeuw in de burgerij begon door te
dringen, en in de 20ste eeuw alle lagen
van de bevolking bereikte - en dan nog
aangevuld werd trouwens door foto en
film. Wat de precieze rol hiervan was
in de bewustwording over eigen li-
chaamsvormen, blijft nog enigszins spe-
kulatief (zie hierover toch Nahoum
1979).

Medische zorg en lichaamskultuur

De lichaamservaring heeft ongetwijfeld ook gevolgen qua medische consumptie, al is bv. de verdeling hiervan volgens klassen niet zo heel gemakkelijk uit te leggen en vast te stellen. De afstand tussen arts en patiënt en bepaalde leerervaringen in verband met het lichaam geven - naast de kosten - aanleiding tot een attitude waarin lichamelijke 'boodschappen' al dan niet waargenomen, geïdentificeerd en geverbaliseerd worden. De aandacht die aan het lichaam besteed wordt, was altijd al stijgend met de sociale hiërarchie (zie o.m. Boltanski) : te veel aandacht voor het uitzicht en voor lichamelijke sensaties van plezier en onbehagen werd zelfs wat ongepast gevonden bij lagere klassen, waar vooral versterkend voedsel (nodig voor kracht en arbeid) in ere werden gehouden : zetmeel, vetten, vlees en sausen, wijn...

Het ziektebeeld is dan ook verschillend volgens klasse. Bij begoeden verschijnt het als een langzaam proces met voortekenen, zodat vroege detektie en preventie de nodige aandacht krijgen; bij arbeiders treedt ziekte eerder als een plots ongeluk op, iets wat de krachten, die men nodig heeft, wegneemt.

Zelfde klasseverschillen zouden kunnen nagegaan worden door te kijken naar het belang dat aan gratie, vorm en schoonheid van het lichaam gehecht wordt. Sport wordt in hogere klassen tot hogere leeftijd en vaker ook door vrouwen beoefend; het gaat er vaak om individueel beoefende vormen ervan; in lagere klassen hebben vooral sporten succes die door adolescenten in ploeg beoefend worden (soms stoppend bij het huwelijk). Vakanties worden voor bepaalde categorieën van de bevolking rondom de lichaamszorg georganiseerd (reeds in maart verschijnen in sommige tijdschriften adviezen om er niet 'slecht' uit te zien bij het begin van een vakantie).

De ganse lichaamszorg met uitlopers naar medische zorg en lichaamskultuur kan dus niet los gezien worden van haar betekenisgeving als klassekenmerk.

Seksuele componenten

Problematisering van de seksualiteit

Er kan niet uitgemaakt worden, of de houding tegenover het lichaam een on-

derdeel is van de algemene houding tegenover seksualiteit - vage, onduidelijke en meerduidige term trouwens -, of omgekeerd. Hoewel beide belevingssterren zeker apart kunnen onderzocht worden, bestaat er vaak associatie tussen beide, en van dan af is er wisselwerking mogelijk in de attitudes. De wijze waarop bv. bepaalde lichaamsdelen door de kleding geaksentueerd of weggewerkt worden, de technieken om het lichaam 'in te pakken', heeft veel te maken met seksuele aantrekkelijkheid, met de sekserollen (hoe stelt men zich duidelijk als man of vrouw voor) en met het burgerlijk fatsoen (men is niet zo losbandig als aristocratie en gepeupel). De seksuele moraal is immers weer eens een middel dat gebruikt wordt om zich als klasse te affirmeren, en de ganse seksualiteit werd in het burgerlijk tijdvak vooral rondom het burgerlijk gezin gereguleerd. Wat als seksualiteit wordt ervaren en bestempeld, wordt absoluut naar de privésfeer verwezen en gaat meer en meer de kern van alle zedelijkheidsbesef worden. De strenge ethisering in de richting van taboeëring waarover Van Ussel (1968) het heeft en de morele zorg die in uitgebreide vertogen rondom seksualiteit uitmondt zoals door Foucault (1976-1984) voorgesteld, hebben beide als resultaat een enorme problematisering van de seksualiteit : de grote aandacht zal zich nu eens als taboe uiten (censuur, bestraffing, verpreutsing, reductie tot genitaliteit), dan weer als "discours" (biecht, bekentenissen, pornografie, wetenschappelijke literatuur). Het lichaam en zijn o.m. seksuele functies worden ofwel verzwegen, ofwel verwezen naar een soort onderwereldkultuur of naar de medische bespreking (cfr. de gebruikte terminologie).

De associatie met schaamte en schuld is weer eens duidelijk. Waar bv. naaktheid met seksualiteit verbonden wordt, zal het naakte lichaam ideeën van schaamte (uitlachen) of schuld (zondeval) oproepen. Er ontstaan dan allerlei regels, een ganse censuurproblematiek, en onvermijdelijk ook pogingen om eraan te ontkomen (kunstenaars zijn bv. vindingrijk om naakt akseptabel te maken door wazige fotografie of door verwijzing naar een grotendeels verzonnen oudheid, mitologie, bijbel, oriënt). In hoever deze morele kodes geïnterioriseerd zijn, kan nagegaan worden door rapportage over gedrag en emoties van

individuen als ze alleen zijn (eventueel voor een spiegel).

Rationele overwegingen hebben hierbij weer eens een vaak ambivalente rol gespeeld : de geneeskunde heeft soms klaarheid en een zekere bespreekbaarheid in de hand gewerkt, maar ze heeft tevens bestaande vooroordelen bekrachtigd (bv. qua masturbatiebestrijding en haat tegenover homoseksualiteit). Zorg voor het nageslacht ligt vaak aan de grondslag van allerlei raadgevingen aan jonggehuwden in talloze boekjes. De angst voor seksueel overdraagbare aandoeningen was zeker op zeer reële gevaren gesteund, maar sloot ook goed aan bij de algemene kontaktangst en bij de morele paniek die vaak optreedt rondom bevrijdingstendensen uit een als te dwingend ervaren moraal. Ook in de geschiedenis van de prostitutie kunnen wisselende houdingen aangetroffen worden met telkens rationele en konventionele argumenten.

De positie van de vrouw kan ook beschreven worden aan de hand van de houding tegenover dit deelaspect seksualiteit. Ten dele wordt haar seksualiteit niet ernstig genomen omdat het element actieve penetratie er ontbreekt en dit nu juist de kern van het toenmalig seksualiteitsconcept vormt (daarom konden romantische vriendschappen onder vrouwen zeer lichamelijk beleefd wor-

den en was lesbianisme onzichtbaarder zolang vrouwen toch geen macht hadden). Ten dele wordt de vrouw echter ook zowel begeerd als gevreesd, o.m. wegens haar lichamelijkheid die (volgens mannen) nog dichter bij de natuur zou staan. Een reeks illustraties hiervan kunnen aangehaald worden : het succes van het psychiatrisch begrip hysterie, dat naar de baarmoeder verwijst; het voorkomen van klitoridektomie bij een aantal volken; de mythe van de vagina dentata; de angst voor de impotentie bij mannen, vooral tegenover een eventueel sociaal gelijkwaardige vrouw (vandaar dat Victoriaanse heren potenter waren bij prostituees en vrouwen uit de lagere stand - en liefst geen lust aantreffen bij de eigen vrouwen, die immers tot een andere mensensoort moesten blijven behoren; homoseksuele heren vertoonden trouwens dikwijls dezelfde voorkeur voor vriendjes uit de lagere stand). Het kan dus niet verwonderen, dat seksualiteit - wegens zo verschillende socialisatie en machtspositie - door vrouwen vaak anders beleefd werd en wordt dan door mannen, die nochtans de officiële attitudes en publikaties bepalen (hetzelfde geldt allicht voor andere 'zwijgende' groepen van een bevolking). Niet toevallig groepeerde Thébaud (in Duby 1984) haar observaties over attitudes van vrouwen onder de noemer "*la peur*

Naaktheid en schaamtegevoel : de "Naakte Maya" van Coya (1746-1828) en de "gecensureerde" versie getoond aan schoolklassen. Elke Gentenaar kent in dit verband de Adam en Eva van het Lam Gods met dierenhuiden "gefatsoeneerd".
(Foto archief M.I.A.T.)

au ventre" (het gaat erin om ongehuwd moederschap, abortus, antikonceptie, verloren leggen van kinderen, kindermoord).

Zoals aan het lichaam wordt dus steeds aan seksualiteit een grote symboolwaarde toegekend (zodat verkrachting inderdaad meer met macht dan met lust te maken heeft).

Naaktheid

Er werd reeds vastgesteld dat het naakte lichaam zo vaak met seksualiteit geassocieerd wordt, al kan naaktheid symbool staan voor allerlei andere zaken : comfort, zuivering, vernedering, antikonformisme, vertrouwdeheid... (enkele voorbeelden : Olympische Spelen, badhuizen, begrafenisrituelen, revivalbewegingen, folteringen). Belangrijk onderscheid is of iemand subjeekt is (ik toon mij naakt, ik heb vertrouwen) ofwel object (ik wordt bekeken - soms ongewild -, ik word beoordeeld of betrap). De blik van de andere doet eigenlijk het naakt ontstaan (werden daarom Suzanna en Lady Godiva zo vaak uitgebeeld ?), zodat de toeschouwer belangrijk wordt : zijn of haar manier van kijken, de cultuur waartoe hij of zij behoort (tijd, plaats, klasse, leeftijd, sekse), de kontekst waarin het naakt gesitueerd wordt.

Onderzoekingen als o.m. de Kinseyrapporten tonen aan, hoe bv. de verschillende seksen en klassen zeer verschillend tegen naakt aankijken : opwindend of niet, voorwaarde bij de koïtus, slaapgewoontes (ook hier kan historisch gebruik gemaakt worden van het civilisatieconcept : men sliep met kleren of naakt, slechts traag ontstond een aparte nachtkledij; men sliep met anderen samen, soms onbekenden, stilaan werden bed en slaapkamer een zeer apart privé-terrein).

Een reeks coderingen maakt uit met wie en in welke omstandigheden men naakt mag zijn : met familieleden, met de levenspartner (maar dit is zeker niet altijd en overal vanzelfsprekend), met een seksegenoot (zolang de notie homoseksualiteit niet gekreeerd is), met ondergeschikten die toch niet 'bestaan', met kinderen, op een naaktstrand, in een sauna, in een naturistenvereniging (die dikwijls de traditionele seksuele moraal en het aanrakingstaboe met ongekende, zij het wat begrijpelijke heftigheid in ere houdt). De meeste coderingen houden trouwens een deseksualisering in (precies omdat de associatie met seksualiteit zo vaak gebeurt - niet altijd ten onrechte trouwens als men denkt aan de rol van bepaalde middeleeuwse badhuizen en hedendaagse sauna's). Het begrip naaktheid zelf is aan

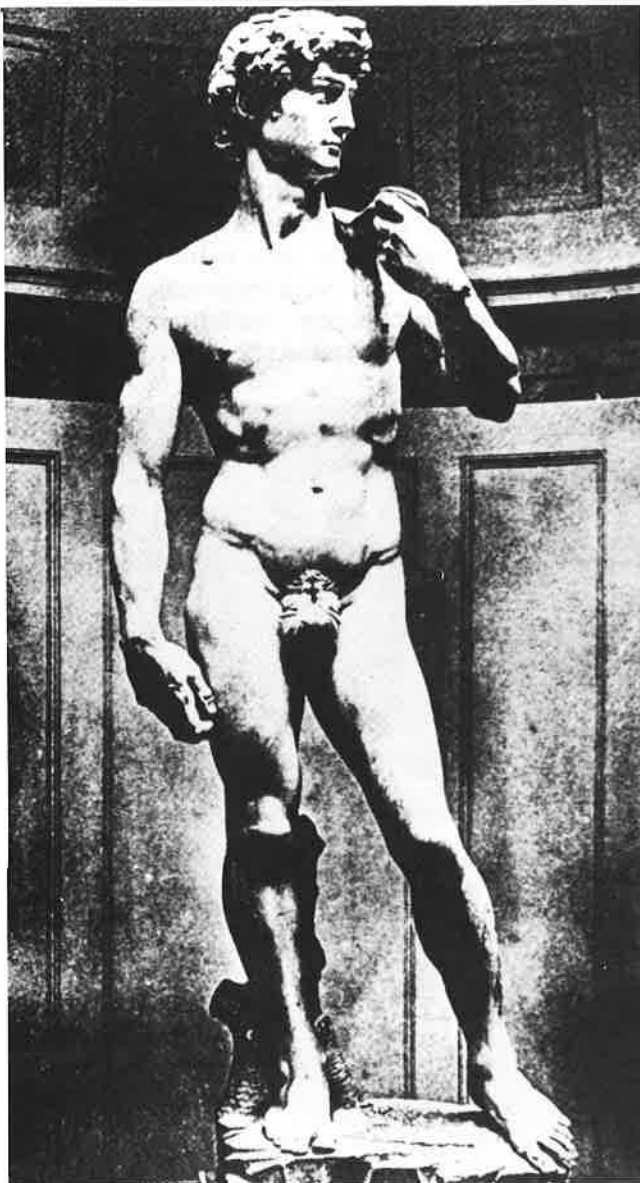

kodering onderworpen : welke lichaamsdelen zijn precies onbedekt om schandaal te kunnen verwekken - de borsten (en lang werd er onderscheid gemaakt naargelang ras en huidskleur), de penis, het schaamhaar, de enkels ? (in goede Victoriaanse traditie werden soms pianopoten bedekt om alle konnotatie met vrouwenenkels uit te sluiten - of op te roepen ?). Beeldende kunstenaars zijn altijd vindingrijk geweest in het vinden van technieken om de verboden plekken te overdekken.

De sociale verbanden verklaren dat er steeds een verschillende attitude bestaat heeft - tot in de censuurmaatregelen toe - tegenover mannelijk en vrouwelijk naakt : mannen kijken naar vrouwen, vrouwen letten op zichzelf terwijl ze bekeken worden (cfr. Berger 1972, Walters 1978).

Kledij

Wie over één zijde van de medaille - naakt - spreekt, heeft het ondertussen al over de andere zijde. Een kultuurgeschiedenis van de kledij kan ook ingaan op veel van wat reeds in voorgaande beschouwingen vastgesteld werd, omdat kledij op een boeiend kruispunt ligt tussen wat natuur en wat cultuur genoemd wordt. Ook hier valt een sterke symbolische betekenisgeving op : kleren duiden de klasse, het beroep, de sekse, een bepaald ceremonieel aan (cfr. het bewaren van doopkleren, feestkledij die alle arbeid onmogelijk maakt). De raadgevingen hebben altijd een zowel esthetisch als moreel karakter : wat wel of niet mag ontbloot worden, hoe men kleren konfektioneert (met als extreem voorbeeld de 'cagoules' voor gehuwde

vrouwen, die wel de voortplantingsdaad toelaten, maar voor de rest elk huidkontakt en lust onmogelijk maken, soms met een vrome spreuk als *Ave Maria* of *Dieu le veut* bedacht cfr. Loux).

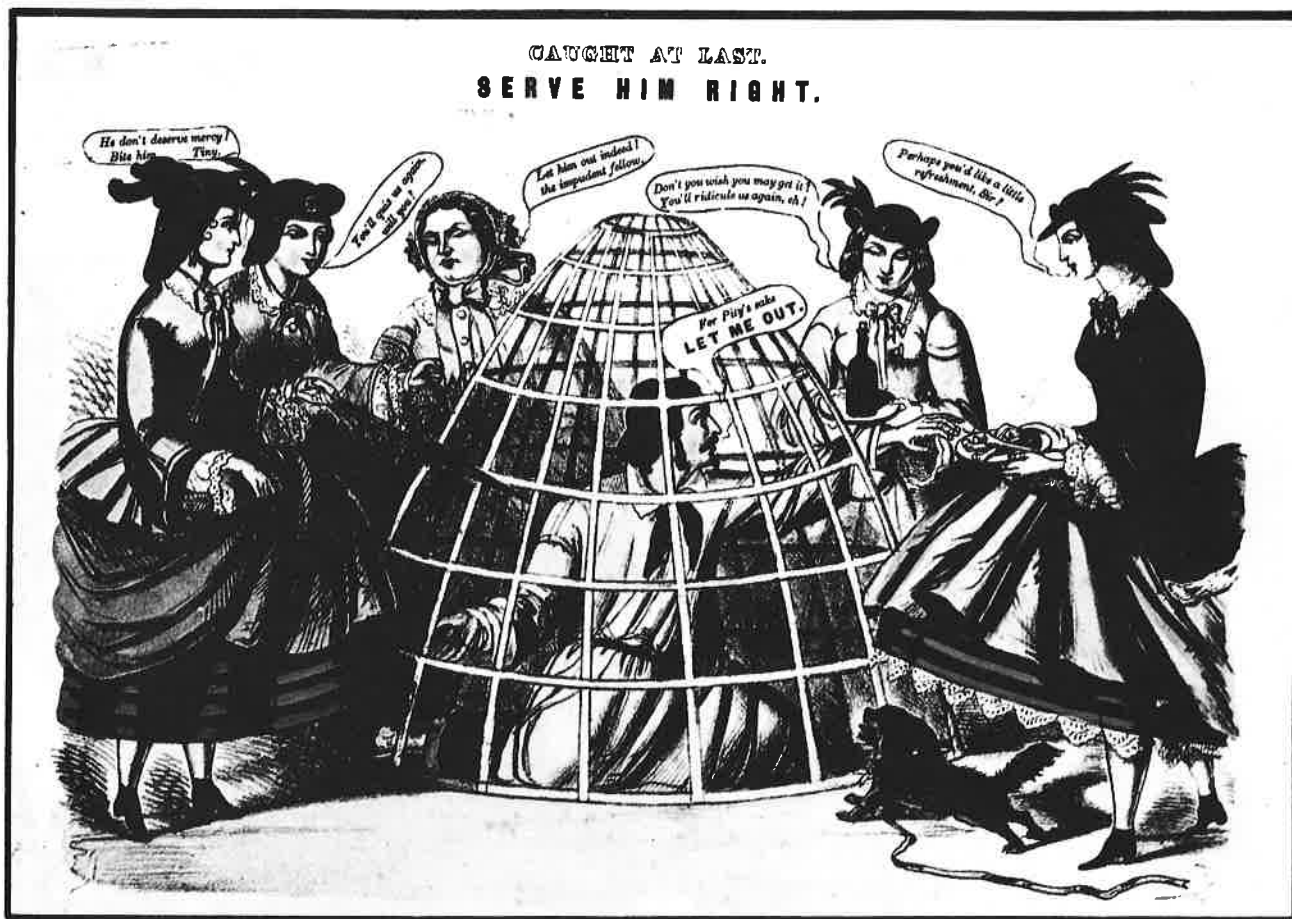
Enkele algemene krachtlijnen en perspectieven aangaande lichaamszorg, hygiëne en bevrijding

Lichaamszorg en moraal

Zorg voor het lichaam is gekorreleerd met een sterke symboliek van sociale en morele aard. Het inbinden van kinderen bv. (busselen, luiers, een enge wieg) wijst op bezorgdheid met het oog op alle mogelijke gevaren (verlies van een kind is ook een economisch verlies),

maar houdt ook een controle van de bewegingen met morele en therapeutische bedoelingen in (goede werkmans worden, vlug de viervoeterij verlaten). Bevallingspraktijken staan in dienst van hetzelfde preventieve en korrigerende doel (soms zeer magisch en 'onverstandig' trouwens) : een gaaf kind hebben, vruchtbaar zijn later, geen monster worden, niet linkshandig worden.

Allerlei barrières werken de lichaamszorg tegen : de kosten (zeep, lopend water), onwetendheid en onverschilligheid, seksuele konnotaties (bij dokters konden vrouwen soms op een pop aanwijzen waar iets scheelde). De ganse 19de eeuw wordt nog gekenmerkt door gebrek aan individuele hygiëne, naast zeer schaarse en slechte voorzieningen. Thuillier (1968) geeft hiervan treffende illustraties voor de regio van Nevers :

Naaktheid en schaamtegevoel : de David van Michelangelo (1475-1564) : de geidealiseerde mannelijkheid, in het Vaticaan gebannaliseerd met een vijgeblad !
 (Uit : P. Webb "The Erotic Arts", London 1975)

De dwangbuis der mode : de "Crinoline", meerdere wijde rokken, rond het midden der vorige eeuw gedragen over een lichte hoepelconstructie.
 (Foto archief M.I.A.T.)

◁ Het gebruik van zeep voor de lichaamszorg moest tot het begin der 20ste eeuw sterk worden gepropageerd. Naast de "Cité Ouvrière" aan de Blandijn (gesloopt in 1936) bevond zich het "Huis der Ideale Gezondheidszeep", wel op zijn plaats te midden van de verkrotte beluiken van het beruchte "Batavia" (onder). De voor-gevel was volledig beschilderd met reclameteksten : "leur emploi provoque la formation de nouvelles racines - les concerve et fait pousser abondamment les cheveux sur les têtes chauves, les moustaches, sourcils, cils. Disparition complète sans douleur des traces les plus rebelles de varioles, brûlures, enflures, glandes, eruptions, marques héréditaires, démangeaisons, taches de rousseurs, roos, vissages rouges, bruns ou pâles, menton double, nez ou lèvres trop gras, etc., etc. Zeep Ideaal : geneest alle mond- en tandpijn". Voorwaar een zonde dat dit wondermiddel door de afbraak van deze beluiken is verloren gegaan ! (Uit : G. Deseyn : "Gids voor Oud Gent", Antwerpen/Weesp 1984). De burgerij moest op een even indringende wijze van het gebruik van zeep worden overtuigd door de benadrukking van de "luxe" ervan (Pears Soap, ca. 1890, boven). De reclame voor zeep in relatie met bepaalde filmsterren in de jaren 1930 tot 1950 ligt ons nog fris in het geheugen. (Foto's archief M.I.A.T.)

(blz. 54-55)
 "Over London - By Rail" door Gustave Doré (1832-1883)
 uit : "London, A pilgrimage - 1868".
 Een treffende weergave van een arbeiderswijk in een
 industriestad.
 (Foto archief M.I.A.T.)

slechts eenmaal per week wast men meer dan het aangezicht (ook bij de burgerij), verversing gebeurt slechts vlak voor de maandagwas, men slaapt aangekleed, valse halsboorden en manchettes moeten heel wat verdoezelen (ook ongedierte en beginnende huidziekte), onderbroeken komen slechts ±1900/1910 in algemeen gebruik, ondergoed wordt slechts na 2 à 4 weken ververs, de kledij is ongezond (als ze nat is blijft ze lang doorweekt), er zijn weinig voorzieningen (hooi en kranten nemen de plaats van later toiletpapier in), er zijn veel insecten, aan haar-, tand- en oogverzorging wordt weinig aandacht besteed.

Verandering is vooral uitgegaan van verschillende instanties : de school en haar soms dagelijkse inspecties (men sprak in Frankrijk wel eens over de *république de l'hygiène*), het leger, de lichamelijke opvoeding, de sportverenigingen, de arbeidsinspectie. Het succes hing minder van de eigenlijke drill af dan van de verhoging van het levenspeil, een betere kennis van elementaire hygiëneregels en een algemene mentaliteitsverandering.

Bevrijdingstendensen

Voorgaand schematisch en zeer onvolledig overzicht van de geschiedenis van normering en ritualisering rondom lichamelijke heft wat al te zeer het dwangkarakter ervan beklemtoond. Het legt de roep naar bevrijding uit die telkens weer gehoord wordt : het "natuurlijke" moet weer kansen krijgen, over-tollige beheersing en beknutting dient bestreden te worden. De eerste bevrijdingsideeën op het stuk van bv. naaktheid - met hygiënische, esthetische en moraliserende argumenten - waren echter vaak vermengd met racistische en nationalistische, op sekse en leeftijd diskriminerende trekken.

Een stuk bevrijding kan niet geloofend worden, en wordt trouwens psychologisch als zodanig ervaren : mensen kunnen naakt zijn (wat niet betekent : moeten), ze beleven dit als comfortabel en aangenaam, er is een nieuwe esthetische gevoeligheid ontstaan (er goed uitzien),

dat deel uitmaakt van de algemene lichaamszorg met gunstige sociale gevolgen. De factoren die aan de basis hiervan liggen zijn van uiteenlopende aard. Kern (1975) spreekt bv. van materiële factoren (watervoorziening, afvalverwerking, inkomensniveau), van wetenschappelijke inzichten (volksgezondheid, wisselwerking lichaam - psyche) en van hervormingsideeën o.m. bij een aantal kunstenaars (vanuit een behoefte aan revolutie en/of realisme).

Toch botsen we ook hier op de dubbelzinnigheid van elke partiële bevrijding. Meer dan eens werd gesteld dat de sanitaire hervormingen zeker gezien werden als sociale controle: inperking van "natuurlijke instinkten", zelfbeheersing, individualisering (in de Chadwickrapporten werd daarom gepleit voor individuele bakovens, wasplaatsen, pompen en voor dikke muren tussen de huizen). Er is meer: in een door marktmechanismen, winstbejag en konsumptiedwang beheerste maatschappij wordt ook de terechtzorg voor het lichaam voorwerp van kommercialisering en overdrijving: een ware lichaamskultuur, ja lichaamskultus, waarop een ganse industrie draait en die verantwoordelijk kan worden voor een psychisch ongezonde overbezorgdheid (jogging- en fitness-rage, anorexia nervosa), het gevaar van medische overconsumptie, het overlaten van de zorg aan 'specialisten'!

Elke bevrijdingstendens is belangrijk als zodanig, maar moet ook in verband gezien worden met de ganse maatschappelijke kontekst, waar grote machtsverschillen bestaan op grond van klasse, van sekse, van leeftijdsgroep, van artificiële schoonheidsregels (die door reclame en manipulatie doorgedrukt worden). Slechts als die machtsongelijkheden - die als een rode draad door dit verhaal lopen - opgeheven of geminimaliseerd zijn, zal het mogelijk zijn van het lichaam te genieten (het eigen lichaam en dat van anderen): naakt of gekleed of versierd, oud of jong, mooi of lelijk, mannelijk of vrouwelijk. Dit kan een zeer utopische uitblik lijken na vooral historische, sociologische, sociaalpsychologische en ethesch-filosofische beschouwingen, maar het sluit misschien aan bij de wijze waarop mensen zich meestal het paradijs (op aarde of elders) hebben voorgesteld.

Belangrijkste literatuur

Voorgaande tekst zou niet tot stand gekomen zijn zonder de onschatbare hulp van F. Mortier, die mijn aandacht gevestigd heeft op een gans pak dokumentatiemateriaal. Het spreekt vanzelf, dat ook de tentoonstelling van het M.I.A.T. zelf over "Lichaam en hygiëne" en de catalogus sterk inspirerend gewerkt hebben.

ABLEMAN P., *Anatomy of Nakedness*. London, Orbis, 1982.

BERGER J., *Ways of Seeing*. Harmondsworth, Penguin Books, 1972.

BOLTANSKI L., *Les usages sociaux du corps*. In: *Annales, Economie, Sociétés, Civilisations*. 26 (1), janvier-février 1971, pp. 205-233.

CHEVALIER L., *Classes laborieuses et Classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*. Paris, Plon, 1958 / Paris, Hachette, 1984.

DOUGLAS M., *Natural Symbols*. New York, Random House, 1970.

DUBY G. (ed.), *L'amour et la sexualité*. Seuil, L'Histoire, 1984.

ELIAS N., *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Basel, Haus zum Falken, 1939. *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. 2 dln. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1982.

ELIAS N., *The Genesis of Sport as a Sociological Problem*. In: E. Dunning (ed.), *The Sociology of Sport. A Selection of Readings*. London, Frank Cass & Co, 1971, pp. 88-115.

FLANDRIN J.-L., *Le sexe et l'occident. Evolution des attitudes et des comportements*. Paris, Seuil, 1981.

FOUCAULT M., *Histoire de la sexualité*. 1-2-3. Paris, Gallimard, 1976/1984.

HEWES G.W., *World Distribution of Certain Postural Habits*. In: *American Anthropologist*, 57 (2), april 1955, pp. 231-244.

KERN S., *Anatomy and Destiny*. New York, Bobbs-Merill, 1975.

LOUX F., *Le corps dans la société traditionnelle. Pratiques et savoirs populaires*. Paris, Berger-Levrault, 1979.

MORTIER F., *Onanisme en sexuelle ethiek in de 18de eeuwse geneeskunde*. Ongepubliceerd (zal verschijnen in Tijdschrift voor Homogeschiedenis).

NAHOUM V., *La belle femme ou le stadé du miroir en histoire*. In: *Communications*, 31, 1979, pp. 22-32.

PEARSON G., *The Deviant Imagination*. London, Macmillan, 1975.

PHAN M.-Cl., & J.-L. FLANDRIN, *Les métamorphoses de la beauté féminine*. L'Histoire 68, juin 1984, pp. 48-57.

THUILLIER G., *Pour une histoire de l'hygiène corporelle. Un exemple régional: le Nivernais*. In: *Revue d'histoire économique et sociale*, 46 (2), 1968, pp. 232-253.

VAN USSEL J., *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel, Boom, 1968.

WALTERS M., *The Nude Male*. New York/London, Paddington Press, 1978.